

QADIMGI TURKIY YOZMA YODGORLIKLARNING TURKIYADA O'RGANILISHI

Qarshiyeva Shohsanam Abdurashidovna

Guliston davlat universiteti doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20845494>

Annotatsiya: Maqolada qadimgi turkiy yozma yodgorliklarning jahon turkologiyasi, xususan, Turkiyada o'rganilishi haqida gap boradi. Turkiya turkologlarining O'rxun-Enasoy obidalari va qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tadqiqi borasida qilgan xizmatlari ochiqqlangan.

Kalit so'zlar: O'rxun-Enasoy obidalari, Turkiya turkologlari, Huseyin Namik Orkun, Tal'at Tekin, Usmon Nedim Tuna, Rashid Raxmatiy Arat, Osman Fikri Sertkaya.

Turkiya turkologlaridan Huseyin Namik Orkun, Tal'at Tekin, Usmon Nedim Tuna, Rashid Raxmatiy Arat, Osman Fikri Sertkaya kabi olimlar turkologiyaning rivojlanishiga o'zlarining katta hissasini qo'shgan. Radlovdan keyin taniqli Yenisey yozuvlarini nashr ettirgan tadqiqotchilardan biri Huseyin Namik Orkundir. U Enisey yozuvlari bo'yicha Turkiyada chop etilgan birinchi matn nashrining muallifi. O'rxun-Enasoy obidalariga bag'ishlangan "Eski turk yozuvlari", "Turk afsonalari", "Yer yuzida turklar" nomli asarlarida O'rxun-Enasoy yodgorliklarining turk tiliga tabdili berilgan va Turk xoqonligi haqidagi fikrlar, turkiy davlatlarning tashkil topishi va qardosh davlatlar haqida zarur va qimmatli ma'lumotlar bilan birgalikda o'rinli fikrlarini ham berib borgan. Adib asarlarini keyinchalik Nejdett Sanqar o'rgangan¹.

Orkunning "Eski turk yozuvlari" nomli 1940-yildagi ushbu tadqiqotida jami 47 ta yozuv nashr etildi (Istanbul, 1940: Turk tillari uyushmasi. Yangi Qadimgi turk yozuvlari. Anqara, 1987 va 1994).² Turkiyada Orkunning 1940-yil nashr etilgan asari Yenisey yozuvlari to'liq nashr etilgan yagona asar hisoblanadi.

1983-yilda D.D.Vasilyev tomonidan nashr etilgan "Корпус Тюркских Рунических памятников Бассейна Енисая" nomli asarida 145 yozuvlarni inventarizatsiya qilish, transkripsiya qilingan matn, matnli rasmlar va fotosuratlar taqdim etiladi. Afsuski, Yenisey yozuvlarini to'liq nashr ettirilgan asar mavjud emas. Yenisey yozuvlari haqidagi muhim asarlaridan biri D.D.Vasilyev Korpusida ham barcha Yenisey matnlari mavjud, deyish mumkin emas. Yenisey yozuvlarini tartib bo'yicha emas, balki yozuv joylashgan mintaqa bo'yicha saralash V.Kormushin tomonidan nashr etilgan "Тюркские Енисейские Эпитафии, тексты и Исследования" nomli asarida ko'rsatilgan.

V.Tomsen, o'limidan oldin topilgan barcha yozuvlarning yordamchisi, Kurt Vulf bilan birga nashr etishni o'ylardi. V.Tomsen, K.Vulf, J.G.Grano, Sakari Pallsi va G.J.Ramstedt kabi Finlyandiya tadqiqotchilari sayohatchilar orqali olingan materiallardan foydalanishar edi. Ammo, afsuski, 1927-yilda Tomsen va 1939-yilda Vulfning vafot etishi tadqiqotning yakunlanishiga to'sqinlik qildi. Tomsenni ham, Vulfni ham o'qish va o'qishdagi mantiqiy urinishlar bilan ba'zi yozuvlarning muammoli qismlarida harflarni aniqlash borasidagi ishlari P.Aalto tomonidan nashr etilgan. (Qarang: Aalto 1976, 1981 va 1991)³.

¹ <https://www.biyografiya.com>.> biyografi

² Erhan AYDIN. YENİSEY YAZITLARIYLA İLGİLİ TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALARA BİR BAKIŞ. ESKİ TÜRKÇE BİLGİ ŞÖLENİ BİLDİRİLERİ. 18-20 KASIM 2009 / 18-20 NOVEMBER 2009 AFYONKARAHİSAR / TÜRKİYE. 25-30-betlar.

³ Erhan AYDIN. YENİSEY YAZITLARIYLA İLGİLİ TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALARA BİR BAKIŞ. ESKİ TÜRKÇE BİLGİ ŞÖLENİ BİLDİRİLERİ. 18-20 KASIM 2009 / 18-20 NOVEMBER 2009

Usmon Nedim Tuna eski turkcha belgilarni o'rganib, "Ba'zi imlo qoidalari" nomli maqolasida Yenisey yozuvlaridan misollar keltirdi⁴. Usmon Nedim Tunaning "Ko'k turk harfli matnlari bilan uyg'ur matnlaridagi uzun unlilar" nomli maqolasida Yenisey yozuvlarida uzun unlilar ham muhokama qilingan va ularga misollar keltirilgan⁵.

Talat Tekinning Rashid Rahmatiy Arat uchun yozilgan "Rashid Rahmatiy Arat uchun" nomli kitobida keltirilgan "Bir runik harfining fonetik qiymati to'g'risida" nomli maqolasida Tomsenning Yenisey yozuvlari bo'yicha qilgan tadqiqotlaridagi sh harfi sh bo'lmaslik kerakligi va uning o'qilishi borasidagi muhokamalari berilgan. Maqolada Yrnisey yozuvlarining muhim jihatlari urg'u berib, Yenisey yozuvlarida turli xil so'z va iboralar keltirilgan. Bu yozuv Emine Yilmaz va Nurettin Demir tomonidan tayyorlangan va Tal'at Tekin tayyorlagan kitobga kiritilgan⁶.

Osman Fikri Sertkaya "Vilgelm Radlov qadimgi turk (Ko'kturk va Uyg'ur) tadqiqotchisi sifatida" nomli tadqiqot ishida qadimgi turk yozuvlari, ayniqsa, Yenisey yozuvlari to'g'risida birinchi ma'lumotlar tartibi asl shaklida berilgan. Sertkaya Radlovdan oldin qilingan ishlarni birinchi qismda beradi. 1675-yilning yozida Nikolay Mileskuning rus podshosi A.Mixaylovichning elchisi sifatida Chin imperatori Kang-Xsi saroyiga ketayotganda, Yenisey yaqinidagi ba'zi tosh yozuvlarni ko'rishi va birinchi belgilarini o'rgana boshlashini ta'kidlaydi. Ishning keyingi bo'limlarida Mo'g'ulistonda bo'lgan ikkinchi Turk xoqonligi haqida, uning yozuvlari mavjudligi va ilm-fan olamiga e'lon qilinishi borasida keng ma'lumot berdi. Tadqiqot ishining ikkinchi qismida Radlovning ko'k turk harfidagi matnlar bilan keyingi ishlari batafsil ko'rib chiqilgan⁷. Turk tilshunosi Yilligi-Belletening 1985-yil gazetaga bergan maqolasida ilk bora Ko'k turk harfli matnlardan so'zlagan Nikolay Milesku kundaligi haqida gap boradi. Keyingi qismida Ch.I.Konstantinning ingliz tilidagi maqolasini Gunay Karagach tomonidan turkchaga qilingan tarjimasi joylashgan.

1977-yilda **V.F.Kapelko**, Xakasiyada topilgan Ozernaya qoyasi yozuvi bilan Edegey I va keyinchalik Edegey II, Edegey III va Chinge yozuvlaridagi harflar Yeniseyda ba'zi bir harflardan farq qiladi degan xulosaga keldi. Buning uchun oldingi Yenisey yozuvlari qayta ko'rib chiqilgan va ularning ba'zilari oradan chiqarilib, farqli alifbo bilan yozish maqsadida Janubiy Yenisey yozuvlari bo'limidan ko'rilgan. Janubiy Yenisey yozuvlari farqli bir alifbo bilan yozilgan, degan fikrning eng qizg'in himoyachisi I.I.Kizlasov bilan L.L.Kizlasov bo'lgan. Muvaffak Duranli tomonidan turkchaga tarjima qilingan ushbu maqolada Janubiy Yenisey yozuvlari deb ta'riflangan yozuvning 18 tasi, Yevrosiyo to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan yozuvlar bilan taqqoslaganda, ushbu yozuvlardagi belgilarning tovushli qiymati yo'naltirilgan⁸.

Adabiyotlar, References, Литературы:

AFYONKARAHİSAR / TÜRKİYE.25-30-betlar.

⁴ Nedim T.U. "Ba'zi imlo qoidalari". Turk tilshunosligi Yilligi-Belleten, 1957, 41-81

⁵ Nedim T.U. Ko'kturk harfli matnlar bilan uyg'ur matnlaridagi uzun unlilar. Turk tili. Tadqiqotlar Yilligi-Belleten 1960, 213-282

⁶ Talat.T. "Bir Runik harfining fonetik qiymati to'g'risida". Anqara, Tadqiqot instituti. 1966. 412-417.

⁷ Sertkaya U. F. Qadimgi turk (Ko'kturk va Uyg'ur) tadqiqotchisi sifatida Vilgelm Radlov. Turk tili 444, 1988 yil 303-317

⁸ L.Kizlasov, L. R. Kizlasov: Sayan-Oltoy turklarining yangi runik yozuvi.Maqola. Turk tili: Muvaffak Duranli, Turk tilshunosi Yilligi-Belleten 1990, 1994, 85-136.

1. Tuna Usmon Nedim: "Ba'zi imlo qoidalari". Turk tilshunosligi Yilligi-Belleten. 1957. 41-81b
2. Tekin Talat: Bir Runik harfining fonetik qiymati to'g'risida. Anqara. 1966: Turk madaniyati. Tadqiqot institute. 412-417b.
3. Sertkaya Usmon Fikri. Qadimgi turk (Ko'kturk va Uyg'ur) tadqiqotchisi sifatida Vilgelm Radlov. Turk tili 444. 1988 yil 303-317b